

ІСТОРИЧНЕ ЗНАЧЕННЯ ПАКТУ БРІАНА-КЕЛЛОГА ЯК ОДНІЄЇ ІЗ ІДЕАЛІСТИЧНИХ ІНІЦІАТИВ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ

В. В. Берегута, І. В. Богінська

Анотація. У статті детально проаналізовано передумови, процес укладення та положення Пакту Бріана-Келлога (Загального договору про відмову від війни як інструменту національної політики) як міждержавного договору. Автором наголошено, що відсутність єдиного погляду на позитивне або негативне історичне значення документу для міжнародних відносин і міжнародного права серед західних дослідників обумовлена різноманіттю підходів до визначення його критеріїв ефективності або неефективності у регулюванні міжнародних політичних процесів, виокремлено головні аргументи науковців та авторів-ініціаторів документу на користь обох позицій та визначено головні причини нереалізованості положень Пакту Бріана-Келлога. Основними методами досліджень стали аналітико-синтетичний, історико-порівняльний та вивчення документів. Автором виділено перспективи подальших досліджень та надано рекомендації щодо розробки теми.

Ключові слова. Пакт Бріана-Келлога, історичне значення, критика, міжнародні відносини, міжнародне право.

Вступ. Завершення Першої світової війни призвело до усвідомлення людством та урядами передових держав Світу потреби сформувати нову повноцінну систему міжнародних відносин, що була б покликана закріпити принципи мирного співіснування та неповторення за будь-яких умов нового військового конфлікту світового масштабу. У період 1919–1939 рр. здебільшого панував ідеалістичний підхід до розуміння міжнародних відносин, відповідно до якого дані цілі в рамках Версальсько-Вашингтонської системи передбачалось досягти шляхом створення міждержавних організацій та інституцій глобального характеру – Ліги Націй, й укладення низки багатосторонніх договорів, які б передбачали роззброєння, обмеження використання зброї, ведення війни або загрози використання сили – наприклад, Пакт Бріана-Келлога. Якщо Ліга Націй стала «інституційним символом» у поглядах ідеалістів, то Пакт Бріана-Келлога – «нормативним символом», що уособлював віру людства в можливість усунення війни як інструмента ведення зовнішньої політики одних держав по відношенню до інших назавжди. Попри це, єдиної точки зору щодо історичної важливості укладення Пакту Бріана-Келлога для міжнародних відносин не існує, оскільки різні найвідоміші дослідники питання, зокрема F. Carroll [1], Г. Кіссинджер [3], Ж.-Б. Дюрозель [4], Nelsson R. [5], Walt S. [6], Oona A. Hathaway, Scott J. Shapiro [8] та Julie M. Bunck [9] виокремлюють як і позитивні, так і негативні його наслідки для політики і людства, що актуалізує потребу визначення та проведення аналізу основних аргументів прихильників та скептиків документу на користь обох позицій.

Метою статті є детальне вивчення позицій та виокремлення аргументів вищезазначених дослідників на користь та протипагу оцінки вагомості історичного значення Пакту Бріана-Келлога для міжнародних відносин та політики, а також аналіз практичної реалізації положень документу.

Результати дослідження. Пакт Бріана-Келлога – це міжнародна угода, що була підписана у серпні 1928 р. в Парижі та ратифікована у 1929 р. переважною більшістю держав Світу та складається із трьох статей, відповідно до яких засуджується «використання війни для врегулювання міжнародних спорів і конфліктів», оголошується відмова держав-підписантів від неї як «інструменту національної політики» стосовно інших країн та підтверджується їхнє зобов'язання «врегулювати суперечки будь-якого характеру» лише мирними засобами [2]. Об'єктивно, підписання Пакту Бріана-Келлога стало найбільшою миротворчою ініціативою з часів завершення Першої світової війни, спрямованої на побудову стійкого міжнародного порядку, стабільного безконфліктного розвитку людства та викорінення війни як явища у міжнародних відносинах.

Історична оцінка Пакту Бріана-Келлога повинна обов'язково передбачати аналіз процесу його укладення, оскільки це дасть змогу чітко зрозуміти первісні цілі документу, які передбачалось досягнути в уявленні його політиків-ініціаторів та держав-підписантів. Головними причинами укладення Пакту стали як і різного роду пацифістські настрої, що поширювались світом після Першої світової війни, так і занепокоєння французького уряду щодо можливого використання Німеччиною військових засобів ведення зовнішньої політики після свого відновлення стосовно Франції, тобто потреба отримати додаткові гарантії французької безпеки. У 1927 р. МЗС Франції А. Бріан звернувся до США з пропозицією укласти двосторонній договір «про вічну дружбу і заборону звернення до війни як знаряддя національної політики». Державний секретар США Ф. Келлог розглядав двосторонній союз як такий, що пов'язуватиме США з проблемами європейської безпеки кордонів Франції, тому він скористався цією ідеєю задля посилення впливу США на світову політику та створення нового політичного об'єднання держав на противагу Лізі Націй, запропонувавши укласти не двосторонній, а багатосторонній договір між «головними державами світу» у 1928 р. про недопустимість війни між ними [1, с. 2].

Попри те, що укладення Пакту стало вагомою подією для міжнародних відносин, його підписання викликало доволі неоднозначну реакцію суспільної думки та призвело до поляризації поглядів ряду вищезгаданих політологів та дослідників щодо історичного значення документу, які поділись на протилежні табори виключного схвалення такого кроку світової спільноти та нищівної критики його тексту положень й загальної недовіри. Головною причиною цього стало формування різних наукових підходів до визначення критеріїв ефективності або неефективності договору з огляду на практичну реалізацію його положень, а отже – і до аргументації власної позиції дослідниками, а також різні погляди на розвиток міжнародних відносин після 1928 р.

Про історичну цінність Пакту Бріана-Келлога з привертанням уваги до різних його позитивних аспектів писали Жан-Батіст Дюрозель, Річард Нельсон, Оона Хатауей, Скотт Шапіро та Bunck J., в основі аргументації позиції яких – розгляд Пакту як події, що започаткувала кардинально новий етап в історії людства, та аналіз юридично-правових особливостей успішної імплементації його положень на практиці.

По-перше, факт укладення Пакту Бріана-Келлога знаменував собою «апогей пацифістської хвилі» та характерної на той час для дипломатії «пактоманії», адже, як зазначає Ж.-Б. Дюрозель, багато людей тоді вірили, що чим більше буде підписано пактів, тим краще їх підписанти будуть дотримуватись даного ними слова [4, с. 83]. Саме поняття «віри» та «надії» стали одними із ключових характеристик Пакту, оскільки, як неодноразово наголошував Р. Нельсон, його укладення, як і заснування Ліги Націй, хоч і не перетворює Світ одразу на «Едемський сад» і не виводить його автоматично із «Бедламу», але «дало для людства нову надію на мир» та стало не «простим актом політики», а «актом віри» в мирне майбутнє Світу [5].

По-друге, у поглядах двох його найбільших прихильників-професорів права – О. Хатауей та С. Шапіро, пакт став революційною подією, започаткувавши зміну одного світового порядку іншим: знищивши «старий світовий порядок», в якому війни були звичним легітимним явищем, пакт побудував «новий світовий порядок», в якому війни та завоювання стануть більш рідкісними. Вони визнають, що війни все ще тривають, однак одним із результатів зміни законності їх ведення повинно стати зменшення вірогідності використання збройних агресій та фактичне отримання певних гарантій безпеки маленькими країнами і націями, що вони не будуть захоплені більшими та потужнішими державами [8, с. 14–20; 6].

По-третє, укладення договору започаткувало процес розвитку міжнародного права в напрямку мінімізації використання зброї та початку війн саме юридичними обмеженнями [9, с. 229]. Принципи, прописані в Пакті Бріана-Келлога, стали основою укладення в майбутньому низки міждержавних договорів, односторонніх актів, або частиною гучних судових процесів тощо. Варто виділити укладення Пакту згоди та співробітництва між

Німеччиною, Великобританією, Францією й Італією у Римі 15 липня 1933 р., в тексті якого держави визнали прихильність принципам Статуту Ліги Націй і Пакту Бріана-Келлога [7, с. 90]. Окрім того, цей документ став одним із вагомих доказів для обвинувачення окремих держав у порушенні міжнародного права. Так, у березні 1938 р. СРСР опублікував заяву у зв'язку із захопленням Австрії нацистською Німеччиною, двічі посилаючись на Пакт: перший раз – визнаючи дії Німеччини протиправними відповідно до зобов'язань, взятих нею за Статутом Ліги та Пактом Бріана-Келлога, та вдруге – висловлюючи готовність брати участь у колективних діях держав з метою зупинення подальшого розвитку агресії, водночас визнаючи свою долю відповідальності та зобов'язання за Статутом Ліги Націй, Пактом Бріана-Келлога та іншими договорами взаємодопомоги із Францією та Чехословаччиною [7, с. 157]. Важливо наголосити, що Пакт став правовою основою виникнення концепції «злочинів проти миру» і згадати, що у Нюрнберзькому процесі 1945–1946 рр. Німеччину, яка, напавши на Польщу, розв'язала Другу світову війну, було визнано країною, що «порушила договір, укладений з іншими державами, що передбачає відмову від війни як засобу національної політики, підписаного в Парижі 27 серпня 1928 р. і відомого як Пакт Келлога-Бріана» [7, с. 793], а також Японію у Токійському трибуналі. Таким чином, Пакт Бріана-Келлога дійсно став одним із вагомих документів у нормативно-правовій регламентації відносин між країнами, на норми якого вони посилались, вирішуючи питання безпеки, війни та миру у міжвоєнний період та після нього.

Інша група дослідників – Генрі Кіссинджер, Герберт Веллс та Стівен Волт, навпаки наголошують на цілковитій недосконалості договору, що завадило йому по-справжньому регулювати міжнародні відносини міжвоєнного періоду. В основі їхньої аргументації – надзвичайно детальний аналіз тексту положень документу та наведення конкретних історичних прикладів, коли документальна «заборона» війни фактично не призвела до її повного викорінення й виокремлення причин цього.

По-перше, країни-підписанти ще не були реально готові відмовитись повністю від війни як засобу зовнішньої політики, і тому, під приводом відсутності чіткої дефініції поняття «війни», «конфлікту» або «агресії» у Пакті, намагались змінити умови договору, аби зберегти війну, виправдовуючи її необхідністю захисту свого політичного суверенітету. Г. Кіссинджер у «Дипломатії» пише про те, що одразу після підписання документу лідери країн намагались в одноосібному порядку прийняти певного роду «винятки з правил», за якими б дозволялось використання війни в чітко обумовлених випадках. Так, наприклад, Франція, Велика Британія та США запропонували кожній нації легалізувати війни самооборонного характеру у разі нападу іншої держави та принцип «свободи дій» у самостійному виборі критеріїв захисту своїх територій, а французький уряд додатково – дозволити війни для виконання своїх зобов'язань за Статутом Ліги Націй, Локарнськими гарантіями та союзними договорами з іншими країнами. Сенат США ратифікував Пакт як такий, що не має жодного практичного значення й не обмежує США у використанні права на самооборону та застосування доктрини Монро. Цінною є думка Г. Кіссинджера про те, що мета, з якою укладався Пакт – заборонити використання війн, – фактично нівелювалась, і виникав своєрідний парадокс, оскільки такі «винятки з правил» охоплювали майже всі можливі ситуації застосування війни [3, с. 250]. Кіссинджер ставить питання: а чи варто було до договору залучати США та інші великі держави, якщо це призводить до їх намагань змінити початковий текст документу та ухвалити одноосібно такі виключення [3, с. 336]?

По-друге, текст Пакту був надзвичайно недосконалим: він жодним чином не регулював механізми примусу дотримання його положень або санкційних заходів до порушника його принципів: усе базувалось «на чесному слові» держав-підписантів, і, як зазначав 31-й Президент США Герберт Гувер у своїй промові («Mr. Hoover's Armistice Day Speech»), було неможливо забезпечити стабільний мир лише завдяки офіційній обіцянці націй, що «базувалась лише на совісті» його не порушувати [5]. Надзвичайно детальну критику тексту Пакту висловив уряд СРСР у своїй «Відповіді на пропозицію приєднатись до пакту Бріана-Келлога 31 серпня 1928 р.». Радянський уряд констатував, що війна

повинна бути всебічно заборонена не лише як засіб національної політики, але й відповідно до інших цілей та у всіх своїх можливих формах: інтервенція, блокада, військова окупація території чи портів тощо, а також висловлював необхідність віднесення до немирних засобів зовнішньої політики, що забороняються Пактом, відмову від встановлення мирних дипломатичних відносин чи розрив таких відносин між народами, що безпосередньо загострить ситуацію і створить сприятливу атмосферу для виникнення нових військових конфліктів, як і не погоджувався із «винятками з правил», що пропонувались урядом Британської імперії [7, с. 84–85].

Підсилення двох вищезазначених аргументів «проти» можливе шляхом аналізу ряду військових конфліктів, які і далі невпинно виникали та які не вдалось попередити або зупинити відповідно до положень Пакту. Так, варто згадати Мукденський інцидент 1931 р., вторгнення Італії до Ефіопії 1935 р., радянсько-фінську війну 1939–1940 рр. або ж німецьку та радянську агресію на Польщу у 1939 р., що призвели до Другої світової війни. Це все говорить про те, що з практичної точки зору Пакт Бріана-Келлога не досягнув своїх основних цілей – остаточно не зміг зупинити війни, запобігти підйому мілітаризму у Світі й закріпити післявоєнний світовий мир.

По-третє, у складних реаліях 1919–1939 рр. лише сам факт заборони використання війни як інструмента зовнішньої політики виявився дійсно недостатнім у встановленні миру в Світі. Хоча війни були заборонені, однак, як вважає Герберт Веллс, фактор нарощування озброєнь окремими державами-підписантами поступово підбурював Світ до нової війни. Він висловлюється про відсутність найменшого практичного значення визнання війни поза законом та, прогнозуючи, зазначав, що мир у світі не настане, допоки людство не вигадає альтернативний спосіб врегулювання суперечок, що могло статись лише тоді, коли країни будуть готові підпорядковуватися окремому органу, що б займався врегулюванням спірних питань [5].

Нарешті, Стівен Волт, як найбільший критик прихильників Пакту Хатауей та Шапіро, визнає, що одних лише правових норм дійсно недостатньо для стримування агресивних прагнень політичних лідерів окремих держав. Волт жорстко критикує їх аргументацію щодо чіткого причинно-наслідкового зв'язку між підписанням Пакту та зменшенням кількості війн, які вже після 1928–1929 рр. нібито «перетворились радше на виняток, ніж на звичне явище». Називаючи Пакт «незрозумілим договором 1928 року», він вбачає справжні причини цьому явищу в розробці ядерної зброї, що робить війну водночас менш необхідною та більш небезпечною, та зростанні рівня економічної взаємозалежності країн, пояснюючи, що держави замість завоювання ресурсів вже мали змогу їх отримувати в ході торговельних переговорів, однак це не має абсолютно нічого спільного із нормами Пакту Бріана-Келлога. Волт розглядає документ як приклад «неправильного ідеалізму», який не лише не зміг зупинити війни, але й навпаки - зробив їх більш ймовірними, та називає факт відмови країнами-підписантами від війни як інструменту політики й вирішення суперечок мирними методами «неактуальним прикладом історії та предметним уроком про те, як не потрібно запобігати війні» [6].

В контексті виокремлення слабких сторін Пакту, доцільним є проаналізувати коментарі одного із його ініціаторів, Френка Келлога, щодо такої критики, оскільки це дасть змогу зрозуміти сприйняття справжнього призначення Пакту та виправдовування такої його недосконалості власне автором тексту положень. Виступаючи перед Радою з міжнародних відносин, Ф. Келлог наголосив на неприпустимості використання сили для дотримання умов пакту, адже «опора на силу перетворить прагнення до тривалого миру в той самий військовий союз, які повинні бути скасовані взагалі» та наголосив, що «нація, яка заявляє, що діє в порядку самооборони, буде зобов'язана виправдовуватися перед судом громадської думки, а також перед учасниками договору». Саме з цієї причини він відмовився включити в текст Пакту визначення «агресора» або поняття «самооборони», посилаючись на неможливість «сформувати всеосяжне юридичне їх формулювання».

Говорячи за наявність таких уточнень в тексті Пакту, Келлог відзначив, що «це не лише не полегшить, а й ускладнить для країни-агресора підтвердження своєї невинності», та, відповідно, послабить «благородство формулювань Пакту». Продовжуючи твердження Келлога про силу громадської думки у забезпеченні умов документу, Г. Стімсон зазначав, що Пакт не передбачає жодні силові санкції, оскільки він вже «покладається на санкції суспільної думки, які можуть стати одними із найбільш дієвих у Світі...» [3, с. 336–337]. Таким чином, можна стверджувати, що навіть ініціатори договору визнавали відсутність його всеосяжного характеру та часткову неконкретизованість.

Висновки. Отже, всі вищенаведені аргументи «за» та «проти» доводять неможливість однозначної оцінки історичного значення Пакту Бріана-Келлога. З одного боку, цей договір став одним із багатьох ідеалістичних намагань людства зберегти післявоєнний мир, заборонивши застосування війни як засобу зовнішньої політики країн, складовою «нового світового порядку» та частково проявляв свою ефективність в нормативно-правовій сфері, а з іншого боку – взагалі не визначав механізми дотримання його умов та не зміг попередити низку військових конфліктів міжвоєнного періоду, які поступово призвели до початку Другої світової війни. Водночас існують різні підходи дослідників щодо виокремлення його історичного значення: якщо науковці-прихильники Пакту переважно наголошують на формуванні такої нової позитивної тенденції розвитку міжнародних відносин у бік викорінення війни, то дослідники-скептики навпаки, – аналізують причини практичної нереалізованості більшості його положень. Об’єктивним залишається те, що Пакт Бріана-Келлога не призвів до остаточного викорінення збройних конфліктів із Версальсько-Вашингтонської системи міжнародних відносин часів 1919–1939 рр., і головною причиною цьому стала недостатня зацікавленість та неготовність його держав-підписантів реалізувати задекларовані положення й повністю відмовитись від війни як зовнішньополітичного інструменту, що стало наслідком неконкретизованості та узагальненості договору. Провал положень Пакту Бріана-Келлога чітко продемонстрував: війнам неможливо запобігти, лише заборонивши їх на офіційному рівні документально – потрібно розробити настільки ефективні механізми дотримання принципів міжнародного права та окремих документів і методи покарання у разі їх порушення, аби держави дійсно не вдавались до застосування війни та знаходили інші мирні засоби розв’язання міждержавних суперечок.

Перспективним напрямом дослідження і подальшої розробки цієї теми може стати аналіз Статуту Ліги Націй, Локарнського договору 1925 р. та інших документів, що разом із Пактом Бріана-Келлога визначали військово-безпекові принципи мирного облаштування нового світового порядку – це дасть змогу значно глибше дослідити ефективність та роль такого комплексу міжнародних договорів у регулюванні міжнародних відносин міжвоєнного періоду.

Аннотация. В статье подробно проанализированы предпосылки, процесс заключения и положения Пакта Бриана-Келлога (Общего договора об отказе от войны как инструмента национальной политики) как межгосударственного договора. Автором отмечено, что отсутствие единого взгляда на положительное или отрицательное историческое значение документа для международных отношений и международного права среди западных исследователей обусловлено множеством подходов к определению его критериев эффективности или неэффективности в регулировании международных политических процессов, выделены главные аргументы ученых и авторов-инициаторов документа в пользу обеих позиций и определены главные причины нереализованности положений Пакта Бриана-Келлога. Основными методами исследований стали аналитико-синтетический, историко-сравнительный и изучения документов. Автором выделены перспективы дальнейших исследований и даны рекомендации по разработке темы.

Ключевые слова. Пакт Бриана-Келлога, историческое значение, критика, международные отношения, международное право.

Abstract. The prerequisites, the process of concluding, and provisions of the Kellogg–Briand Pact (The General Treaty for Renunciation of War as an Instrument of National Policy) as an international agreement are analyzed in the article. It is emphasized that the lack of a common vision among Western researchers on the positive or negative historical significance of the document for international relations and international law is due to the diversity of

approaches to determining its criteria of effectiveness or inefficiency in regulating international political processes. The paper also highlights the main arguments of scholars and authors-initiators of the document for both positions and identifies the main reasons for the failure to implement the provisions of the Briand-Kellogg Pact. Such research methods as analytical-synthetic, historical-comparative and examination of documents are used in the article. The author highlights the prospects for further research and provides recommendations for the development of the topic.

Keywords. Kellogg–Briand Pact, historical significance, criticism, international relations, international law.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Carroll F. Kellogg–Briand Pact (1928). The Encyclopedia of Diplomacy. Edited by Gordon Martel. 2018. (Wiley Online Library (JohnWiley & Sons, Ltd.)). Pp. 1–4.
2. The Avalon Project : Kellogg-Briand Pact 1928. Yale Law School Lillian Goldman Law Library. URL: https://avalon.law.yale.edu/20th_century/kbpact.asp.
3. Киссинджер Г. Дипломатия. Москва: Научно-издательский центр «Ладомир», 1997. 847 с.
4. Дюррозель Ж.-Б. Історія дипломатії від 1919 року до наших днів. Київ: Основи, 1999. 903 с.
5. Nelsson R. The Kellogg-Briand pact: world treaty to outlaw war – archive, 1928. *The Guardian*. 2018. URL: <https://www.theguardian.com/world/from-the-archive-blog/2018/jun/14/kellogg-briand-pact-outlaw-war-paris-1928>.
6. Walt S. There's Still No Reason to Think the Kellogg-Briand Pact Accomplished Anything. *Foreign Policy*. 2017. URL: <https://foreignpolicy.com/2017/09/29/theres-still-no-reason-to-think-the-kellogg-briand-pact-accomplished-anything/>.
7. Хрестоматия по истории международных отношений / Сост. Д. В. Кузнецов. В 5-ти книгах. Книга 4. Новейшее время. Благовещенск: Благовещенский государственный педагогический университет, 2013. 2210 с.
8. Hathaway O. The Internationalists: How a Radical Plan to Outlaw War Remade the World. New York: Simon & Schuster, 2017. 608 с.
9. Bunck J. The Kellogg-Briand Pact: A Reappraisal. *Tulane Journal of International & Comparative Law*. 2019, Spring 2019, Vol. 27 Issue 2. Pp. 229–276.

УДК 94:930.2"1386/1648"(477)(045)

ГОСПОДАРСЬКІ ЗЕМ'ЯНИ-ШЛЯХТИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ У СЕРЕДИНІ XIV – СЕРЕДИНІ XVII ст.

О. У. Блінова, І. В. Пятницькова

Анотація. У даному дослідженні подано інформацію про господарських зем'ян-шляхти. Описуються їх права та обов'язки у період з середини XIV – по середину XVII століття. Вказуються особливості її майнового та етнічного стану на українських землях. Методологічною основою дослідження є системний підхід, загальнонаукові (аналізу, синтезу, узагальнення) та спеціально-історичні методи. Специфіка досліджуваної теми передбачає застосування порівняльно-історичного методу.

Ключові слова: шляхта, зем'яни-шляхта, привілеї, українська шляхта.

Долучившись до шляхетського стану не значило автоматично отримати всі повноваження шляхетських прав. При поділі шляхти на «нижчу» та «вищу» ставились в пріоритеті два таких основних аспекти: перший – це обсяг прав на земельні володіння, а другий – це юрисдикція, тобто службове та судове підпорядкування шляхтича. До «вищого стану», належали власне, господарські зем'яни-шляхта. Вони в свою чергу були безпосередніми підданими (слугами) правителя, котрі мали право повного та безобмеженого розпорядження маєтками, що становили їхню невід'ємну приватну власність.

Одним із перших дослідників цієї проблеми був М. С. Грушевський, який висвітлював різноманітні аспекти шляхетського стану. Також, цю тему розвивав І. П. Крип'якевич, у його роботі було проаналізовано розвиток шляхетства, що вели свій родовід з Галицько-Волинської держави. На сучасному етапі одними із найгрунтовніших праць з цієї проблематики є роботи дослідниці Н. Яковенко.

Мета цієї наукової розвідки полягає в аналізі процесу розвитку та становлення шляхетського стану зем'ян-шляхти на українських землях у середині XIV – середині XVII ст.